

БУТТЯ ДИТИНИ В ЧАСИ ГОЛОКОСТУ: ХУДОЖНІ СТРАТЕГІЇ ОСМИСЛЕННЯ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ

Наталія Горбач

(Україна)

Об'єктом уваги в статті стали прозові твори вітчизняних письменників про Голокост, в яких порушено тему дитячого досвіду переживання геноциду. Предмет нашого дослідження – художнє моделювання форм репрезентації травми і наслідків травматизації персонажів-дітей. Утверджується думка про вагомість фікційної прози як чинника артикуляції дитячого травматичного досвіду і конструювання культурної травми Голокосту в українському суспільстві.

Ключові слова: Голокост, травма, дитина, художня проза, історія.

CHILD EXISTENCE DURING THE HOLOCAUST: ARTISTIC STRATEGIES OF UNDERSTANDING THE TRAUMATIC EXPERIENCE

Natalija Horbač

The object of studies of the article is the prose of Ukrainian writers about the Holocaust, where the theme of children's experience of genocide has been raised. The subject of the research is the artistic modeling of representation forms of trauma and the consequences of traumatization of child-characters. The opinion on the importance of fictional prose as a factor of representation of children's traumatic experience and the construction of the cultural trauma of the Holocaust in Ukrainian society is asserted.

Key words: Holocaust, trauma, child, fiction, history.

Криза гуманістичних ідеалів, що спричинила низку соціально-політичних катастроф ХХ століття – Першу і Другу світові війни, В'єтнамську війну, Голокост та інші геноциди за національними, етнічними, релігійними мотивами, – на жаль, не залишилася в минулому. Як доводить російська агресія проти нашої країни, особливо її “гаряча” фаза, розпочата 24 лютого 2022 року, і в ХХІ сторіччі імперський авторитаризм власні внутрішньополітичні проблеми вирішує ціною численних злочинів проти людяності в Україні.

Історія війн і геноцидів свідчить, що найуразливішою категорією серед жертв, в силу особливостей фізичного розвитку та відсутності життєвого досвіду, є діти. Наприклад, вони становили четверту частину з-поміж 6 мільйонів загиблих під час Голокосту. Адже після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів, расові принципи побудови суспільства,

спрямовані на дискримінацію соціального, політичного, економічного, професійного, релігійного статусу євреїв, поширювалися ними і на дітей тих, хто вважався ворогом та зайвим елементом. Почавши з маргіналізації неарійських дітей, створення бар'єрів між ними та представниками “вищої” раси, правляча партія в подальшому перейшла до депортацій дітей разом із батьками на схід, знищення їх у ході медичних експериментів, у газових камерах тощо. Невипадково в Конвенції ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього”, прийнятій 1948 р., окремо визначені дії, спрямовані саме на дітей, що розцінюються як загроза існуванню національної, етнічної, расової чи релігійної групи, до якої ці діти належать. Сюди відносяться, окрім фізичного знищення, ушкодження чи створення небезпечних умов життя, перешкоджання дітонародженню та насильницька передача дітей з однієї групи до іншої (Конвенція ООН 2008).

Потреба вивчення колективних переживань, спричинених катаклізмами попереднього століття, необхідність артикуляції болісних, здебільшого тривалий час “закритих” для публічного дискурсу, подій активізувала розвиток Trauma studies як галузі соціогуманітарних знань. У дослідженнях представників немедичних галузей – істориків, соціологів, філологів, філософів – пропонувалися визначення травми, які в гуманітарному сенсі можна узагальнити так: “травма – це переживання, яке має руйнівний вплив на людську свідомість і може виражатися в емоційній вразливості, деструктивних реакціях при відтворенні певних подій” (Горбач 2021, 80). Дослідники травми Р. Айерман, Д. Лауб і Н. Ауерхан, К. Карут, А. Ніл, Н. Смелзер, М. Хальбакс, П. Штомпка, А. А. Шутценбергер, з поміж іншого, зосереджувались на тому, як травмуючий вплив історичної події позначається на особистому та колективному досвіді людей, як травма індивідуальна перетворюється на колективну, як відбувається репрезентація останньої.

Новий підхід щодо механізмів конструювання травми був запропонований Джеффри Александером. Згідно з ним, культурна травма з'являється в результаті конструювання, яке здійснюють окремі суб'єкти, особи, а початком цього процесу стає публічне формування нарративу про порушення засадничих цінностей, руйнування національних, релігійних, культурних підвалин життя, осквернення святинь, вимога належної реакції на події. На думку вченого, причиною того, що травма Голокосту сьогодні сприймається як універсальна модель культурної травми, котра підкреслює особливу значимість колективного страждання, стало формування специфічного трагічного нарративу в культурній індустрії, який допоміг уявній психологічній ідентифікації сучасників із жертвами Голокосту. Не звільнення концтаборів у 1945 році, а судовий процес над Адольфом Ейхманом, в якому важлива роль була відведена свідченням жертв, поклав початок розвитку цього нарративу, який дослідник називає “драмою травми” із властивим їй обігриванням у незчисленних варіаціях: “Ця властивість компульсивного повернення до драми травми надала історії Голокосту

міфічного статусу, який перетворив її на архетипове священне зло нашого часу” (Alexander 2003, 54).

У теоретичних розробках травми виділяється два типи жертв: перший – безпосередні жертви, які були учасниками подій і постраждали, і другий – спільнота, яка не брала безпосередньої участі в подіях, але також була опосередковано травмована певним досвідом або подією. Ця друга, значно ширша кількісно, категорія усвідомлює свою травмованість у результаті репрезентативного процесу – публічного дискурсу, під час якого певна соціальна група проговорює свою травму. Процес репрезентації передбачає символічне переживання початкової травми і співвіднесення себе з безпосередньою жертвою чи групою жертв. Як відбувається цей процес, сьогодні можна побачити на прикладі соціальних мереж, де реакцією на бентежні події стає накладання на полиця спеціальних рамок (наприклад, прапори країн, яким висловлюється підтримка чи написи на кшталт “Stand with Ukraine”, “Je suis Charlie”, “Black Lives Matter”), використання хештегів (#stoprussianaggression, #FreeSentsov, #яНеБоюсяСказати), що засвідчують не лише солідарність користувача з постраждалими, але й публічне долучення до них.

Важливу роль у вибудовуванні дискурсу травми, творенні наративів відіграє поряд з іншими видами мистецтва й література, яка забезпечує “повторне проходження”, “програвання” читачем травматичних подій, вводячи їх у суспільне життя. Тому метою нашого дослідження є аналіз дитячого досвіду Голокосту в прозових творах українських письменників, які є альтернативними голосами в інтерпретації минулого, покликаними поновлювати / доповнювати / перебудувувати колективні уявлення про травматичний вплив Шоа.

Об’єктом уваги в цьому дослідженні будуть твори, автори яких: 1) були сучасниками і сучасницями описаних подій, але писали про них із певної часової перспективи – повісті Ярослави Острук “Родина Гольдів” (1964), А. Дімарова “Південна Одіссея” (1982), Євгена Гуцала “Співуча колиска з верболозу” (1991), Олександра Деко “Кедойшім: повість-хроніка Шепетівського гетто” (1995), Романа Іванчука “Оферми з тридцять шостого регіменту” (2006) й Миколи Мащенка “Дитя єврейське” (2006); 2) народилися після описаних подій і говорили про них на підставі отриманих опосередковано знань – повісті Раїси Плотникової “В яру згасаючих зірок” (2007), Марії Матіос “Черевички Божої Матері” (2013) та роман Тетяни Пахомової “Я, ти і наш мальований і немальований Бог” (2016).

Серед названих творів на окрему увагу заслуговує повість Є. Гуцала “Співуча колиска з верболозу”, в якій відобразилися автобіографічні враження автора – дитини війни – про окупаційний період одного із сіл Вінниччини. Як відомо, травматичної дії, до того ж не менш інтенсивної, ніж безпосередні учасники чи жертви подій, можуть зазнавати й свідки. Наратор твору, ведучи оповідь про війну із певної часової дистанції, згадує,

як у дитинстві став випадковим очевидцем розправи місцевого поліція над хлопчиком-євреєм. Спогади вже дорослого чоловіка є свідченням того, що дитяча травма війни супроводжує людину все її життя: “Та навіть затуленими вухами я чую ще один постріл і пронизливий жіночий лемент, який б’ється над нашим кутком, над усім Овечачим. Наче кричить сама земля. Наче від страшного болю кричать небеса над селом... Світ розпачливо лементує у моїх вухах, горе плаче голосом невтішної Срулихи. Ми тікаємо, а не можемо втекти, горе та біда не відстають від нас, вони тікають разом з нами – й не відстають” (Гуцало 1991, 176).

Підвищена вікова сензитивність дитини, нижчий поріг чутливості порівняно з дорослою людиною перед травмуючими свідомість подіями увиразнює антигуманність війни, дозволяє письменникам показати її як абсолютне зло. У повісті М. Матіос “Черевички Божої Матері”, як і в творі Є. Гуцала, свідком подій Голокосту стає дитина – дванадцятирічна Іванка Борсук, на очах якої знищують жителів буковинського села лише за те, що вони євреї. Реакція дитини, котра не здатна ще відділити чужу травму від власної, передається дієсловами “осліпла”, “оглухла”, “умерла” (Матіос 2013, 199), а відчуття найменшої тривоги призводить до ретравматизації: “Другий день Іванка бродить довколишніми лісами і верхами, ніби її ловив блуд. Її маленьке серденько калатає, як той не заспокоєний церковний дзвін, і мало не за кожним скрипом і шурхотом воно викочується із грудей, як викочувалося тільце Хайної дитинки перед криничним зрубом” (Матіос 2013, 200). Картини страт, жорстокості по відношенню до людей, котрих Іванка знала, з котрими сусідила і товаришувала, призводять до глибокого психологічного потрясіння, несумісність якого з дитячим досвідом підкреслюється письменницею: “і чує, що вона вже стара, як ті, хто чекає смерті” (Матіос 2013, 206).

Результатом травматизації дитини, котра постає не свідком, а безпосередньою жертвою Голокосту, в романі Т. Пахомової “Я, ти і наш мальований і немальований Бог” стає замовкання, втрата здатності говорити Мірочки Зільберман. Життя в атмосфері страху, коли до Львова прийшли німці, руйнування усталеного трибу життя, смерть відразу кількох членів родини – усі ці події виходять за мислимі межі життєвого досвіду дівчинки, спричиняючи перевантаження психологічних та адаптаційних можливостей її організму. Разом із матір’ю та братом дівчинка проходить тривалий шлях випробувань – через гетто, трудовий табір – до порятунку в родині Степана та Марії Врублевських. Психологічний стан Міри спершу далекий від норми: “табірне тваринне існування закопало всі-всі людські емоції десь на самісіньке дно душі, і потрібен був лікар-час, щоб знову усвідомити себе людьми” (Пахомова 2016, 116). Але вітаїстичні мотиви роману пов’язані не лише з фізичним виживанням молодшого покоління родини, але й психологічним відновленням дівчинки, до якої повертається дар мовлення.

Твір Т. Пахомової “Я, ти і наш мальований і немальований Бог” – єдиний, в якому прототипами рятівників стає родина Праведників народів

світу Врублевських – Марія, Степан та їхні сини Антон і Володимир, імена яких наведено в укладеному за даними Яд Вашем Інститутом вивчення Голокосту “Ткума” (м. Дніпро) переліку українських Праведників (Щупак 2021, 100). Проте тема рятівництва як така є невіддільною від теми дитячого досвіду переживання Голокосту. Зокрема, у творах А. Дімарова “Південна Одиссея”, Р. Плотникової “В яру згасаючих зірок”, М. Машенка “Дитя єврейське” вона є утвердження цінності життя дитини, людської самопожертви задля його порятунку.

Так, у повісті “Південна Одиссея”, що зображує історію порятунку двох єврейських дітей, котрі в червні 1941 р. втікають з Одеси від німецької окупації, алогічна жорстокість війни підкреслюється кризь призму дитячого сприйняття маленького героя твору: “У голові не вкладалося, як це хтось ні з сього, ні з того стане його вбивати. Хтось, кому він не вчинив жодного зла” (Дімаров 2007, 21). Щире дитяче незрозуміння причин смертельної небезпеки змушує й читача щораз шукати відповіді на питання Діми: “Ніс, як у всіх, рот, як у всіх, вуха, що стирчать, як у кожного порядного хлопця, – так за що ж його вбивати?” (Дімаров 2007, 22). Травматичний досвід війни показаний через сцену дитячих ігор. П’ятирічна Рита та її старший на кілька років брат саме в тому віці, коли діти переживають кризу смерті (за даними психологів, страх смерті вперше найсильніше виявляється у віці 5–8 років). Проте жахіття війни, втрата рідних, вбиті військові й цивільні, страх за власне життя притуплюють у дітей природні почуття. Смерть стає складником їхнього повсякдення, грою, яка рятує дитячу психіку від емоцій, з якими в житті дитина не готова справлятися:

— Ти солдатика ховаєш?

— Дядю Сьому! – відповів Діма: поруч з ямкою вже лежала тонка довга галузка.

— Рита постояла, постояла, спостерігаючи за братом, потім спитала:

— Можна я бабуню поховую?

— Можна, – великодушно погодився Діма, бо про себе вже вирішив після дяді Сьоми поховати маму” (Дімаров 2007, 48).

Згідно з історичними дослідженнями, серед дітей, котрим пощастило уціліти під час Голокосту, можна виділити кілька категорій, зокрема: 1) діти, переховувані дорослими в таборах або гетто; 2) підлітки, які використовувалися німцями як робоча сила; 3) діти, врятовані представниками неєврейського населення. В українській літературі на сьогодні набуває більш активного втілення тема спасіння дітей місцевими жителями, яка вписується в загальний контекст рятівництва під час Голокосту. Однак українські письменники, розробляючи цю тему, порушують і її дражливі, “незручні” для проговорення аспекти. Зокрема, Р. Іванчук у повісті “Оферми з тридцять шостого регіменту” торкається питання виживання під час Шоа дітей наймолодшого віку. Оскільки покарання за порятунок євреїв у всіх зонах окупації на території України загрожувало смертю, то переховування малих дітей, зокрема немовлят,

сприймалося як ймовірна небезпека, оскільки така дитина плачем могла викрити місце сховку й наразити на загибель і рятівника, і порятованих. Герой Іваничукового твору – прикарпатський пасічник Муца Шпайхер, який у коломийському гетто втрачає всю родину за винятком наймолодшого дитинчати, що знайшло прихисток на грудях вбитої дружини Рифки. Чоловік намагається порятувати немовля, свою єдину втіху й розраду, але коли з'являється з ним у помешканні місцевого целєбса, котрий переховує євреїв, ті відмовляють Муці в прихистку. Автор залишає за рамками твору те, що сталося з хлопчиком – чи він помер власною смертю, не витримавши несприятливих для життя умов, чи від руки батька, який усвідомлював безвихідь ситуації. Глибину ж трагедії Муци, який не зміг врятувати свого єдиного нащадка, автор передає через зображення його психофізичного стану: чоловік, повернувшись через кілька днів уже без дитини до будинку священника, назавжди втрачає розсудок і мовлення.

Тема дитячої долі в часи Голокосту найчастіше звучить у контексті материнського травматичного досвіду. Наприклад, у повістях Р. Плотникової “В яру згасаючих зірок”, М. Матіос “Черевички Божої матері” та О. Деко “Кедойшім: повість-хроніка Шепетівського гетто” йдеться про безсилля матерів захистити своїх новонароджених і малолітніх дітей від німців чи поліції і зберегти їм життя. Героїня першого твору Ривка та її дитинча, переховуючись у стіжку сина, стають жертвами поліцає, який стріляє на звук плачу: “Дитя в копиці кричало так дико й страшно, що згряг граків, мов розбита хвилерізом хвиля, розкололася навпіл і, зловісно лементуючи, затулила небо. Всюдиусує чорне птаство сипало й сипало темінь, кружляло, несамовито горлаючи якусь божевільну пісню смерті... Автоматна черга прошила копичку сина. І все. Тихо-тихо” (Плотникова 2010, 271–272). Автор останньої повісті на прикладі родини Станіслава Кашперука, одруженого з єврейкою Розою, порушує і проблему трагічної долі дітей від змішаних шлюбів: “... Вони іудеї! Виходь! – Білько дістав з кобури зброю. – Пожалій дітей. Забери все, що є у хаті, тільки дітей пожалій! – почала благи Роза, і в її голосі вже не було смертельного переляку... Знявся лемент. Плакали жінки, кричали діти... А Білько штовхав жінок і дітей до хвіртки” (Деко 1997, 220).

Героїня повісті Я. Острук “Родина Гольдів”, усвідомивши неможливість втечі усієї сім’ї з окупованого німцями Львова, також керується віком дітей при виборі стратегії порятунку. Їй доводиться прийняти непросте для матері рішення, коли селянин Петришин, колишній пацієнт її чоловіка, із вдячності пропонує надати притулок лише одній дитині: “Рятунок для однієї дитини був можливий, але серце матері в таких справах не підлягає здоровому розсудкові. А втім, котре з них дати?.. Чотирирічного Ізя, чи вже дорослу Міру?.. Ізьо ще дитина, без матері буде плакати, плачем себе викаже. Міра не дитина, розуміє небезпеку, її скоріш вдасться переховати” (Острук 1964, 9). До того ж, порятунок євреїв, зокрема й дітей, зумовлювався і різницею в сфері їхньої тілесності. Особам чоловічої статі,

якщо йшлося про правовірних євреїв, важче було приховати свою належність до іудаїзму, тому їх менш охоче переховували, боячись покарання окупаційної влади. Це стає й причиною викриття та потрапляння до гетто Наумчика, персонажа повісті Р. Плотникової “В яру згасаючих зірок”: “Оточили здорові дядьки тоді його, малого, як гицелі загнаного пса, і давай смикати за що трапиться та реготатися. «Не жидок, кажеш? Тоді знімай штани – зараз медогляд тобі влаштуємо. Ха-ха...» – кривив рота у पोхабну посмішку один” (Плотникова 2010, 274).

У часи Голокосту стереотипна зовнішність єврея набувала етнорозрізняювальної семантики, тому нерідко акцентувалася письменниками у зв’язку з нацистською політикою расової дискримінації. Таким, наприклад, постає імаготип єврея в романі Т. Пахомової “Я, ти і наш мальований і немальований Бог”: “Подібно до того, як висунута нижня щелепа виділяє ірландця, а руде волосся і червоняста шкіра – англійця, чи високий зріст виказує в блондині скандинава, чорне волосся, темні очі, ніс із горбинкою, добре вирізьблений контур губ дозволяли натренованому в Польщі та Німеччині солдатському погляду безпомилково впізнати єврея на вулиці” (Пахомова 2016, 23). Тому персонажі, наділені подібною зовнішністю, сприймають її як загрозу власній безпеці. Наприклад, саме через “смолянисто-лискуче волосся, що очі відбирає” й “очі як вуглинки” (Плотникова 2010, 260) змушений переховуватися Наумчик (“В яру згасаючих зірок” Р. Плотникової). Занадто промовистою виявляється зовнішність хлопчика в період німецької окупації, бо, за словами Андрія Апостола – рятівника євреїв у повісті – “у нього ж на мармизі написано – якого роду-племени” (Плотникова 2010, 260).

Отже, романи та повісті вітчизняних письменників про Голокост, в яких порушено тему дитячого досвіду переживання геноциду, є важливим інструментом поновлення, доповнення і перебудови колективних уявлень про травматичний вплив Шоа, артикуляції дитячого травматичного досвіду і конструювання культурної травми Голокосту в українському суспільстві. Особливе значення в процесі вибудовування травматичного дискурсу мають твори, в яких приділяється увага формам та наслідкам переживання травми персонажами-дітьми, що через реакцію дитячої психіки показують руйнівний вплив війни, котра нищить ключові суспільні цінності, основи культури й ідентичності.

Горбач, Н. (2021). *Художня реценція Голокосту: український контекст*. Український інститут вивчення Голокосту “Ткума”. Дніпро.

Гуцало, Є. (1991) *Співуча колиска з верболозу: окупаційні фрески*. Веселка. Київ.

Деко, О. (1997). *Кедойшїм. Повість-хроніка Шепетівського гетто*. У кн.: *Деко О. Твори*: в 4 т. Т. 2: Проза. Юг. Київ.

Дімаров, А. (2007). *Південна Одиссея*. В кн.: *Дімаров А. Єврейські повісті*. Фенікс. Київ.

Іваничук, Р. (2006). *Оферми з тридцять шостого регіменту*. У кн. *Іваничук Р. І земля, і зело, і пісня: короткі повісті*. Срібне слово. Львів.

Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (2008). Електронний ресурс: <https://cutt.ly/7NR8B2H> [Дата останнього доступу 19.09.2022].

Матіос, М. (2013). *Черевички Божої Матері: вирвана сторінка з буковинської саги*. ЛА “Піраміда”. Львів.

Мащенко, М. (2006). *Дитя єврейське*. ДУХ І ЛІТЕРА. Київ.

Острук, Я. (1964). *Родина Гольдів*. Видавництво Ю. Середяка. Буенос-Айрес.

Пахомова, Т. (2016). *Я, ти і наш мальований і немальований Бог*. Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”. Харків.

Плотникова, Р. (2010). *В яру згасаючих зірок*. У кн.: *Плотникова В. Обличчям до полум'я*. ТОВ “АСМІ”. Полтава.

Щупак, І., Бондар, З., Вradій, Є., Дробович, А., Євтушенко, Р., Піскарьова, І. (2021). *Пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни*. Український інститут вивчення Голокосту “Ткума”. Дніпро.

Alexander, J. (2003). *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford University Press. New York.